

Van Gelder-lezing



PROF. DR JOS BAZELMANS

*De Romeinse muntvondsten uit
de drie noordelijke provincies*

Methodische kanttekeningen

bij een nieuwe periodisering der relaties

Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet

Na een geschiedenis van bijna 200 jaar is het Koninklijk Penningkabinet in februari 2004 opgehouden te bestaan als zelfstandige instelling. Op 14 februari 2004 is het Penningkabinet, met Het Nederlands Muntmuseum en de afdeling Numismatiek van De Nederlandsche Bank samengevoegd tot het Geld- en Bankmuseum.

Het Koninklijk Penningkabinet beheerde de nationale verzameling numismatische voorwerpen, waaronder zo'n 200.000 munten, bankbiljetten, penningen, draagtekens, zegelstempels en gesneden stenen uit alle perioden en gebieden ter wereld. Ook zogenaamd primitief geld behoorde tot de verzameling. Het nieuwe museum over geld en geldcultuur heeft het beheer over deze collectie overgenomen. Zij zal in de nieuwe museumlocatie, het gebouw van de Koninklijke Nederlandse Munt in Utrecht, regelmatig tentoonstellingen gaan organiseren over geld en geldcultuur.

Daar zal ook het nieuwe kenniscentrum over nationale en internationale numismatiek worden gevestigd. In het kenniscentrum zullen de bibliotheken van het Koninklijk Penningkabinet, Het Nederlands Muntmuseum en de afdeling Numismatiek van De Nederlandsche Bank worden samengevoegd. De aldus ontstane bibliotheek zal raadpleegbaar zijn voor iedere geïnteresseerde. Het nieuwe museum over geld en geldcultuur zal in 2006 haar deuren openen. Via de website www.geldmuseum.nl kunt u op de hoogte blijven van de ontwikkelingen.

Stichting Nederlandse Penningkabinetten

De Stichting Nederlandse Penningkabinetten beoogt de bevordering van de numismatiek met alle haar ten dienste staande middelen. In de eerste 15 jaar na de oprichting in 1982 werd dit vooral gedaan door de uitgifte van publicaties en door de aankoop van numismatische objecten ten gunste van openbare verzamelingen. Tegenwoordig wordt de aandacht meer gericht op stimulering van onderzoek en presentatie van de resultaten daarvan, onder andere via de Van Gelder-lezingen.

secretariaat: Zeemanlaan 122, 3572 ZG Utrecht

Romeinse muntvondsten



dr H. Enno van Gelder
(1916-1998)

INTEGER – MILD – HULPVAARDIG

De reeks van jaarlijkse voordrachten is genoemd naar dr H. Enno van Gelder, Nederlands meest productieve en invloedrijke numismaat van de 20e eeuw. Als directeur van het Koninklijk Penningkabinet (1949-1980) en later tevens als hoogleraar numismatiek en geldgeschiedenis te Leiden (1976-1983), verbond hij de numismatiek – de wetenschap van de tastbare vormen van het geld en de verwante voorwerpen – met andere disciplines. De lezingen richten zich op ieder die de numismatiek op een multidisciplinaire wijze wil benaderen en op niet-numismatici die gebruik willen maken van de inzichten die numismatiek en geldgeschiedenis te bieden hebben.

De Van Gelder-lezing wordt georganiseerd door de Stichting Nederlandse Penningkabinetten in samenwerking met Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet om, in de geest van Van Gelder, de dialoog tussen verschillende disciplines te vergroten.

*De Romeinse muntvondsten
uit de drie noordelijke provincies.*

Methodische kanttekeningen

bij een nieuwe periodisering der relaties

Tweede Van Gelder-lezing

gehouden voor

Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet

en

Stichting Nederlandse Penningkabinetten

te Leiden op 20 november 2003

door

PROF. DR JOS BAZELMANS

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek /

Vrije Universiteit

met een commentaar van

PROF. DR W.A. VAN ES

Iets meer dan vijftig jaar geleden, in 1952, hield dr. H. Enno van Gelder, de naamgever van deze lezingenreeks, een pleidooi voor de centrale registratie van muntvondsten.¹ Oud en wijs geworden, herhaalde hij zijn betoog in 1998.² Dit jaar heeft het Koninklijk Penningkabinet, waarvan hij meer dan dertig jaar directeur was, gemeend de aloude taak van het museum met betrekking tot de determinatie en registratie van muntvondsten in heroverweging te moeten nemen. Ik wil hier niet treden in de beleidsmatige of organisatorische kanten van deze beslissing. Wel hoop ik duidelijk te maken dat een afbouw van de landelijke registratie van muntvondsten niet ingegeven mag zijn door de overweging dat nieuwe vondsten slechts ‘meer van hetzelfde zijn’. Nieuwe vondsten, zo is mijn stellige opvatting, bevestigen niet alleen dat wat we al weten. Ze laten ook nieuwe patronen zien. Ik onderbouw deze bewering door één voorbeeld tot in detail uit te werken: de Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies Friesland, Groningen en Drenthe.

Het voorbeeld maakt duidelijk dat recente muntvondsten, dat wil zeggen die van de laatste vijftientig jaar, voor een aanzienlijk deel van een nieuwe samenstelling zijn en stammen uit gebieden waar tot voor kort weinig of niets gevonden werd. Oorzaak van dit sterk gewijzigde patroon is de introductie onder amateur- en professionele archeologen van de metaaldetector. Ook in de toekomst moeten we rekening houden met de mogelijkheid dat nieuwe delen van ons numismatische erfgoed voor het eerst tot onze beschikking komen, bijvoorbeeld door ontwikkelingen in de wijze waarop wij

omgaan met het agrarische buitengebied.

Aan het begin van mijn behandeling van het onderwerp is het noodzakelijk twee opmerkingen te maken. In de eerste plaats moet ik duidelijk zijn over mijn competenties. Ik ben namelijk geen numismaat of monetair historicus, maar archeoloog. Vanuit die achtergrond wil ik twee thema's bespreken, die vanzelfsprekend zijn in mijn vakgebied, maar in de numismatiek over het algemeen (te) weinig aandacht krijgen. Dat betreft enerzijds de invloed van processen of factoren die ons huidige muntbeeld bepalen; anderzijds de ruimtelijke verspreiding van muntvondsten.

In de tweede plaats moet ik duidelijk maken dat ik schatplichtig ben aan het werk van velen. Uitgangspunt voor mijn onderzoek was het elektronische databestand (NUMIS) van Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet (KPK). Vele generaties hebben aan de totstandkoming van deze verzameling van gegevens gewerkt. Ik kan niet iedereen noemen. Een uitzondering wil ik maken voor dr. Jos van der Vin, die de muntvondsten uit de drie noordelijke provincies (inter)nationaal toegankelijk heeft gemaakt door ze op te laten nemen in de prestigieuze *Fundmünzen*-reeks.³ En natuurlijk ook voor drs. Bouke-Jan van der Veen, die de laatste jaren met grote inzet de databank *up to date* heeft gehouden.

De titel van mijn lezing berust op een bewuste en expliciete vorm van plagiaat: ze gaat immers terug op de doctoraalscriptie van W.A. van Es, later directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en hoogleraar aan de Vrije Universiteit.⁴ Het plagiaat zal echter geen groter omvang aannemen. Heel eenvoudig, omdat sinds 1960 de wijzigingen in het muntbeeld, zowel in diachrone als ruimtelijke zin, zo groot zijn dat een herhaling van de inzichten van Van Es uit de late jaren vijftig onzinnig is. Tegelijkertijd wil ik opnieuw de kanttekening maken, en u ziet dat terug in mijn ondertitel, dat ik mij als niet-numismaat niet competent acht te komen

tot 'een nieuwe periodisering der relaties'.⁵ Ik ga vooral in op de *methodische* aspecten die in een nieuwe studie naar deze periodisering centraal zouden moeten staan.

Het is opmerkelijk dat sinds de studie van Van Es weinig aandacht is besteed aan de muntvondsten uit Noord-Nederland.

Ook in de recente dissertaties van Erdrich en Hiddink komen ze er betrekkelijk bekaaid af.⁶ Wellicht speelt mee dat – onder invloed van het grootschalige nederzettingsonderzoek in Wijnaldum – de mening heeft post gevat dat er een groot verschil kan bestaan tussen de productiedatum van Romeinse munten en het moment waarop de munten daadwerkelijk werden geïntroduceerd (en gedeponneerd) in het vondstgebied, in sommige gevallen mogelijk zelfs pas in de vroege Middeleeuwen.⁷

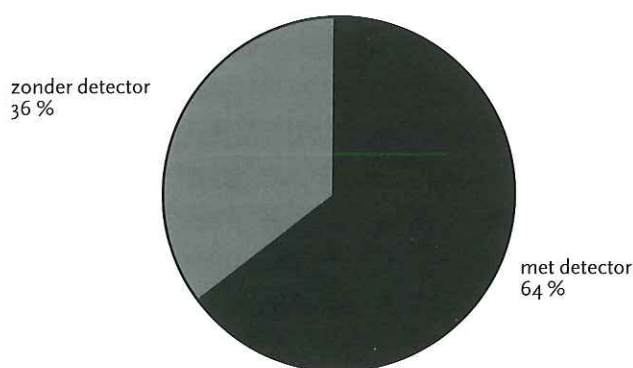
Zoals ik hierboven heb voorgespiegeld bestaat er een groot verschil in het muntbeeld van Van Es uit 1960 en het beeld dat ik zal presenteren op basis van de gegevens uit NUMIS. Het verschil heeft, zoals ik zal laten zien, betrekking op (a) aantallen, (b) muntsoort en (c) ruimtelijke verspreiding. De oorzaak van het verschil is eenvoudig: de introductie in de amateur- en professionele archeologie van de metaaldetector.

Aantallen

In deze beschouwing beperk ik mij tot de los gevonden munten en dan ziet het beeld er tegenwoordig als volgt uit (figuur 1). In Friesland, Groningen en Drenthe zijn in totaal 1472 munten gevonden: 530 zónder en 942 mét metaaldetector: een aanwas met 177 procent! De introductie van de detector heeft ook in andere gebieden en voor andere historische periodes geleid tot een forse toename van de muntvondsten, maar de toename in Romeinse munten uit Noord-Nederland lijkt landelijk gezien uitzonderlijk.⁸

De toename van het aantal losse muntvondsten is voor de drie noordelijke provincies echter niet overal hetzelfde, niet in absolute en niet in relatieve zin (tabel 1). De absolute en relatieve toename is in Friesland het grootst; de toename in Groningen is in vergelijking met Friesland in absolute zin fors kleiner, maar in relatieve zin vergelijkbaar. In Drenthe is de toename zowel in absolute als in relatieve zin het kleinst, zeker als we beseffen dat 52 van de 66 Drentse munten gevonden met een detector stammen van één, niet onomstreden vindplaats. Dat punt komt hieronder nog aan de orde.

Romeinse munten noordelijke provincies



n = 1472

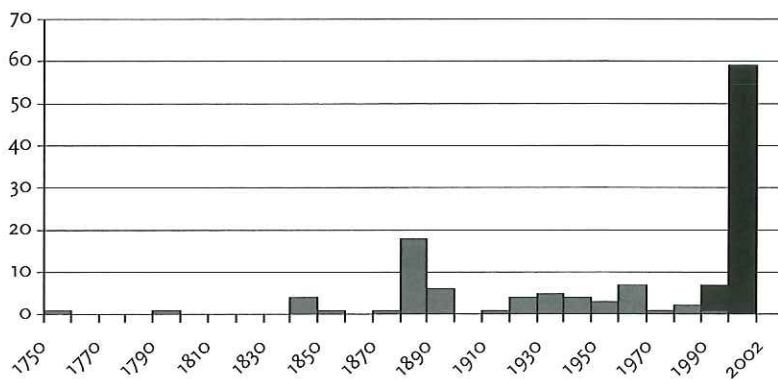
Figuur 1: de effecten van de introductie van de metaaldetector

	Friesland		Groningen		Drenthe		Totaal	
	n	%	n	%	n	%	n	%
zonder detector	339	34,7	141	36,0	61	48,0	541	36,2
met detector	637	65,3	251	64,0	66	52,0	954	63,8
	976	100	392	100	127	100	1495	100

Tabel 1: Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies gevonden zonder en met metaaldetector

In een drietal grafieken is het mogelijk de verschillen tussen de drie provincies te verhelderen en per provincie op hoofdlijnen een geschiedenis te schrijven van de totstandkoming van het huidige muntbeeld. In de eerste grafiek (figuur 2) is voor Drenthe aangegeven wanneer – dat wil zeggen in welk decennium – een muntvondst is gedaan. Goed zichtbaar zijn de vondsten die samenhangen met de grootschalige, maar grotendeels nog niet-machinale heideontginningen van de late negentiende eeuw. Tevens is zichtbaar dat de agrarische ontwikkeling van Drenthe en de verstedelijking van deze provincie in de naoorlogse jaren een aanzienlijk deel van de Drentse vondsten heeft opgeleverd. Genoemde landschappelijke ingrepen zijn factoren die we later bij de analyse van de ruimtelijke spreiding van de vondsten in het achterhoofd moeten houden. De toename van het aantal vondsten in Drenthe in de laatste tien jaar is zeer aanzienlijk, maar, zoals hierboven reeds is geconstateerd, mag niet vergeten worden dat het grootste deel van de nieuwe vondsten afkomstig is van een omstreken vindplaats. Als we deze ene vindplaats buiten beschouwing laten, is er sprake van een ontwikkeling in de laatste twintig jaar die sterk afwijkt van die van Friesland en Groningen; in beide provincies heeft de introductie van de metaaldetector tot een spectaculaire toename in aantallen

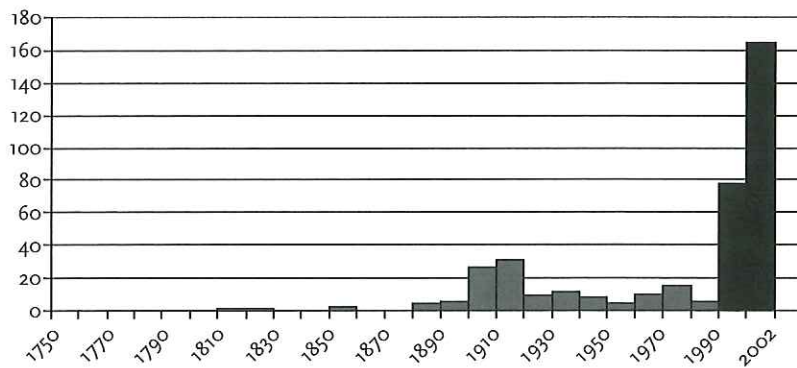
Drenthe



n totaal = 127
 n zonder detector = 61
 n met detector = 66

Figuur 2: datum muntvondsten Drenthe

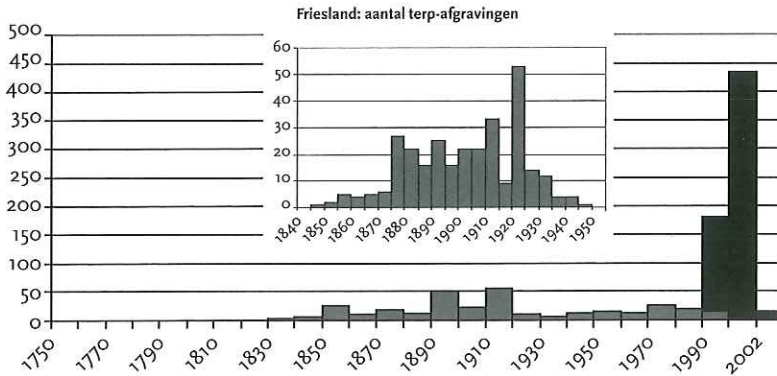
Groningen



n totaal = 382
 n zonder detector = 140
 n met detector = 242

Figuur 3: datum muntvondsten Groningen

Friesland



n totaal = 382
n zonder detector = 140
n met detector = 242

Figuur 4: datum muntvondsten Friesland

muntvondsten geleid, zoals te zien is in beide volgende grafieken (figuren 3 en 4).

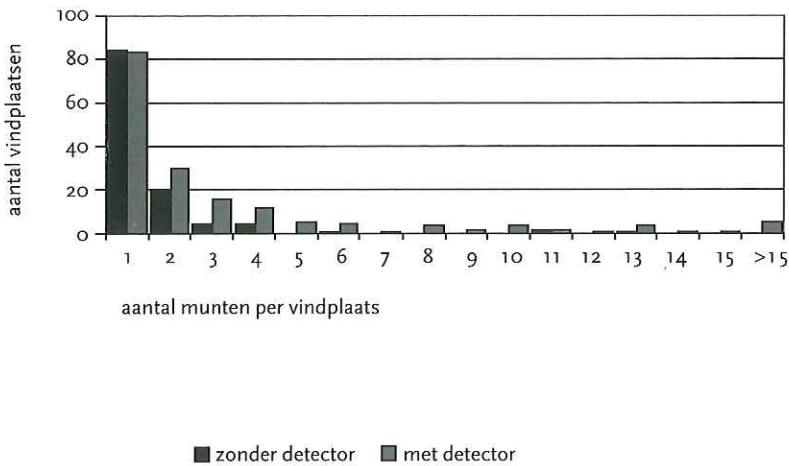
In figuur 3 is voor Groningen zichtbaar op welke wijze de commerciële exploitatie van de terpen voor de winning van vruchtbare terpaarde heeft bijgedragen aan het muntbeeld. Daar ik voor Groningen, in tegenstelling tot Friesland, geen goede gegevens heb over de ontwikkeling van de terpaafgravingen, kan niet bepaald worden of de hoeveelheid muntvondsten direct gerelateerd is aan de omvang van de terpaafgravingen, of dat er ook nog sprake is van een tweede, interveniërende factor, dat wil zeggen de vraag of personen of instituties werkzaam zijn geweest die munten registeren. Bij mij ontstond namelijk de idee dat de stroom muntvondsten in Groningen relatief laat, pas na 1900, op gang komt. Die mogelijkheid van een later op gang komende registratie wordt minder denkbeeldig als we een blik werpen op de grafiek voor Friesland De aanwas van vondsten in Friesland in de periode

1840 tot en met de Tweede Wereldoorlog spoort namelijk met het beeld dat door de historisch-geograaf Arjaans is geschetst van de exploitatie van de terpen in de 19^e en 20^e eeuw (kleine grafiek in figuur 4).⁹ Muntvondsten uit relatief vroege terpafgravingen zijn in de numismatische bestanden terecht gekomen door de actieve bemoeienis van het Friesch Genootschap en van sommige leden, eerst vooral J. Dirks en later P.C.J.A. Boeles. De grafieken van zowel Friesland als Groningen laten op indringende wijze het effect van de metaaldetectie zien: in de laatste 25 jaar zijn bijna twee keer zoveel munten gevonden als in de 150 jaar daarvoor.

De getalsmatige ontwikkelingen veroorzaakt door de introductie van de metaaldetector zijn daarmee nog niet uitputtend beschreven. In figuur 5 is de verzameling gebruikt van los gevonden munten, waarvan de 'exacte' vindplaats bekend is; dat zijn de munten, waarvan de vindplaats op het niveau van een perceel of een groep van percelen bekend is. Op de x-as is het aantal munten per vindplaats weergegeven, dat is het aantal dat op een vindplaats is gevonden zónder, dan wel mét detector. Op de y-as is het aantal vindplaatsen uitgezet. Uit deze grafiek blijkt dat het aantal vondsten per vindplaats met de introductie van de metaaldetector sterk is toegenomen. Dat gegeven kan ook worden uitgedrukt in de volgende cijfers (tabel 2).

	zonder detector	met detector
aantal munten	191	633
aantal vindplaatsen	115	172
gemiddeld aantal munten per vindplaats	1,7	3,7

Tabel 2: aantallen Romeinse munten uit de drie noordelijke provincies per vindplaats, gevonden zonder en met detector



Figuur 5: aantal vindplaatsen met x-aantal munten per vindplaats

Daar waar het aantal vindplaatsen van munten gevonden met metaaldetector anderhalf keer zo groot is als het aantal vindplaatsen van munten gevonden zonder detector (172 versus 115), is het aantal munten meer dan verdrievoudigd (633 versus 191); of anders gezegd, het gemiddelde aantal munten per vindplaats is verdubbeld (3,7 versus 1,7). Tot zover de getalsmatige ontwikkelingen die veroorzaakt zijn door de introductie van de metaaldetector. De eerste conclusie is helder: die introductie heeft voor Noord-Nederland geleid tot een exceptionele groei in het aantal los gevonden Romeinse munten.

Muntbeeld

Het is de vraag of deze ontwikkelingen in kwantitatieve zin ook van invloed zijn op het muntbeeld. Voordat ingegaan wordt op dat onderwerp, moet ik kort stilstaan bij de grote variatie in datering, type, grootte en metaalsoort van Romeinse munten. Het belangrijkste deel van de Romeinse keizertijd wordt gekenmerkt door een samenhangend muntstelsel dat werd geïntroduceerd onder Augustus en – hoewel niet ongewijzigd – in herkenbare vorm tot het einde van de 3^e eeuw bleef bestaan. Figuur 6 geeft een overzicht van dit stelsel. Vanuit het oogpunt van de hier behandelde thematiek wil ik op twee zaken wijzen. In de eerste plaats kent het stelsel een interne variëteit die direct van invloed is op de kans dat be-

Augusteïsch systeem: 31 BC – 294 AD



aureus



dupondius



denarius



as



sesterius



quadrans

- 1 aureus (goud)
- = 2 quinarii (goud)*
- = 25 denarii (zilver)
- = 50 quinarii (zilver)*
- = 100 sestertii (messing)
- = 200 dupondii (messing)
- = 400 asses (koper)
- = 800 semisses (koper)*
- = 1600 quadrantes (koper)

na 215 AD: dubbele denarius (zilver)
of antoninianus

*minder gangbaar munttype

Figuur 6: het vroeg- en midden-romeinse muntstelsel

paalde munten *op het oog* worden gevonden. De gouden aureus is klein maar weinig ontvankelijk voor degradatie in de bodem; ze valt op door haar kleur. Het gaat hier echter om voor Noord-Nederland uiterst zeldzame stukken. De zilverstukken zijn – zoals de aureus – ook klein maar worden in de bodem donker of zwart van kleur; ze zijn met andere woorden moeilijk op het oog te vinden. Tot slot bestaan er zowel grote als kleine, koperen of messing stukken; de grotere zijn ongetwijfeld makkelijker op het oog te vinden in vergelijking met de kleinere, maar beide vallen slecht op tegen de donkere achtergrond van de bodem. Daar staat tegenover dat *alle* stukken – en niet alleen die welke aan het oppervlak liggen – goed te vinden zijn door geoefende gebrui-

Laat-Romeinse munttypen

solidus (goud), na 306



solidus

tremissis/triens (goud), na 375/38



antoninianus

argenteus (zilver)



tremissis

siliqua (zilver)

antoninianus (verhoogd zilver, later koper), na 274



follis

follis (verzilverd koper, later koper)



siliqua

verzilverd koperen of koperen stukken in diverse formaten, aes I t/m IV, na ca 346

barbaarse imitaties, tussen ca 273 en 313



aes I



aes IV



barbaarse imitatie

Figuur 7: het laat-romeinse muntstelsel

kers van metaaldetectoren. In de tweede plaats is het goed op te merken dat het hier gepresenteerde systeem een duidelijke cesuur kent rond 69/70 na Chr. Na 70 worden pe-Flavische stukken op grote schaal uit de roulatie genomen.

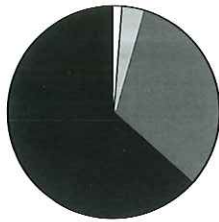
In de loop van de 3^e en vooral de 4^e eeuw ondergaat het Romeinse muntwezen grote veranderingen. Op het hoe en waarom hiervan kan ik hier niet ingaan. Het is een komen en gaan van types, waarvan ik er hier een paar laat zien (figuur 7). Van belang voor het thema is de introductie van nieuwe, relatief kleine zilveren en bronzen denominaties: munttypen die op het oog moeilijk, maar met de metaaldetector relatief gemakkelijk te vinden zijn. Eigenlijk hoeft het ons dan ook niet te verbazen dat de introductie van de detector niet alleen leidt tot een forse toename van het aantal los gevonden munten, maar ook tot een ander muntbeeld zoals hieronder wordt aangetoond.

Een eerste indicatie van de invloed van de metaaldetector op het muntbeeld is af te lezen aan de grafieken in figuur 8. In het muntmetaal is een forse verschuiving zichtbaar ten gunste van zilver en ten nadele van goud en in veel mindere mate van koper of messing. Veelzeggender is de grafiek in figuur 9. Hierin staat niet alleen het metaal centraal, maar ook de muntsoort en -grootte. Opvallend zijn:

- 1° De zeer geringe groei van het aantal gouden munten. In NUMIS zijn 29 goudstukken opgenomen die gevonden zijn vóór de introductie van de metaaldetector; in het bestand is slechts één solidus te vinden als product van metaaldetectie! Hoe kunnen we dit verklaren? Mijn suggestie is dat deze vaak ongeschonden en gemakkelijk te determineren stukken – jammer genoeg – de handel in verdwijnen, zonder registratie door KPK of andere wetenschappers.
- 2° De forse toename van zilverstukken in absolute en relatieve zin.

zonder detector

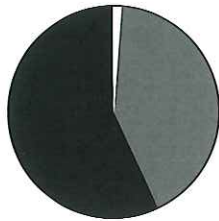
n = 530



- onbekend 1 %
- goud 4 %
- zilver 32 %
- koper/messing 63 %

met detector

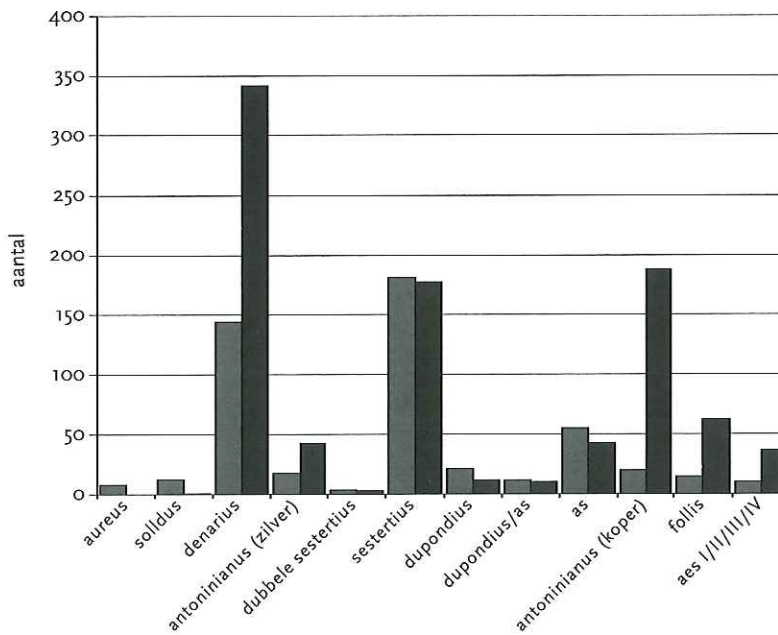
n = 942



- onbekend 1 %
- zilver 41 %
- koper/messing 58 %

17

Figuur 8: muntmateriaal en detectie



Figuur 9: muntmateriaal, -soort, -grootte en detectie ■ zonder detector ■ met detector

- 3° De verdubbeling van de grote bronzen munten; de relatieve groei is echter niet zo groot als bij de zilverstukken, of zoals bij de kleine bronzen munten.
- 4° De forse absolute en relatieve toename van de bronzen muntstukken. Het betreft hier vaak de kleine denominaties uit de laat-Romeinse tijd.

Nu we weten dat de introductie van de metaaldetector een sterk effect heeft op de verdeling naar munttype, rijst de vraag of dat ook doorweegt in het muntbeeld in diachrone zin. Is de verdeling van de munten over de verschillende periodes van de Romeinse tijd verschoven of niet? Om een antwoord op deze vraag te geven moeten de munten geordend worden naar periode. Ik maak daarbij gebruik van een betrekkelijk eenvoudige indeling (figuur 10) die door Reece is geïntroduceerd en gepopulariseerd en in Nederland met succes is gebruikt door Aarts.¹⁰ Belangrijk om op te merken is dat munten die niet nauwkeuriger gedateerd kunnen worden dan een periode van veertig jaar, toegewezen worden aan de categorie 'nul', munten met een onbekende datering.

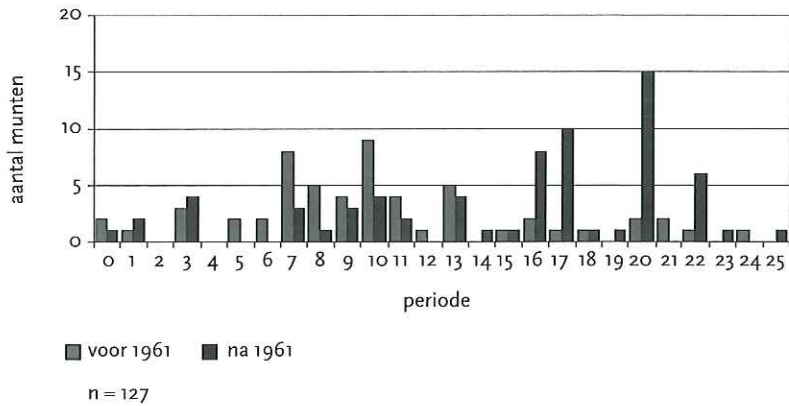
In de drie volgende grafieken (figuren 11, 12 en 13) is voor de afzonderlijke provincies het muntbeeld van Van Es uit 1960 vergeleken met het huidige. Op het eerste gezicht is het muntbeeld voor Drenthe (figuur 11) fors gewijzigd; ik wijs op de periodes 16, 17, 20 en 22. Het probleem voor Drenthe is echter dat het nieuwe muntbeeld sterk wordt bepaald door de los gevonden munten van één vindplaats, dat is De Punt in de gemeente Vries. Het gaat hier om een groep van 52 munten met een hoogst eigenaardige samenstelling (figuur 11a). De samenstelling is zo eigenaardig – van republikeins tot en met laat-4^e-eeuws – dat we sterk moeten twijfelen aan de authenticiteit van de samenstelling van de vondstgroep en daarmee aan de vindplaats.¹¹ Als we de vondsten van Vries-De Punt buiten beschouwing laten, valt op dat er voor Drenthe eigenlijk géén wijziging van het muntbeeld optreedt. Dat ligt echter geheel anders voor Groningen (figuur 12).

nr. periode		periode
0	onbekend	
1	Republiek	< 27 BC
2	Keltisch	
3	Augustus	< 27 BC -14 AD
4	Tiberius/ Caligula	14-41
5	Claudius	41-54
6	Nero	54-68
7	Flavii	68-96
8	Nerva/Traianus	96-
9	Hadrianus	117-138
10	Antoninus Pius	138-161
11	Marcus Aurelius	(146) 161-180
12	Commodus	(172/177) 180-192
13		193-222
14		222-238
15		238-260
16		260-275
17		275-296
18		291-317
19		317-330
20		330-348
21		348-364
22		364-378
23		378-388
24		388-402

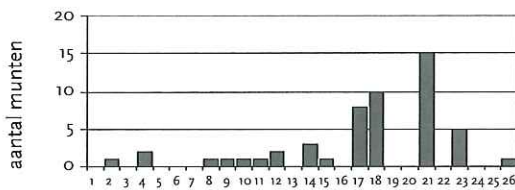
naar Reece (1987) en Aarts (2000), 23 en bijlage 1.

Figuur 10: periode-indeling

Drenthe

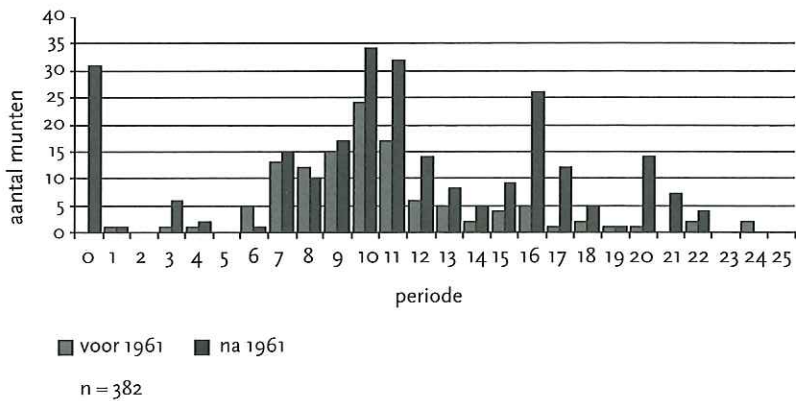


Vries - De Punt

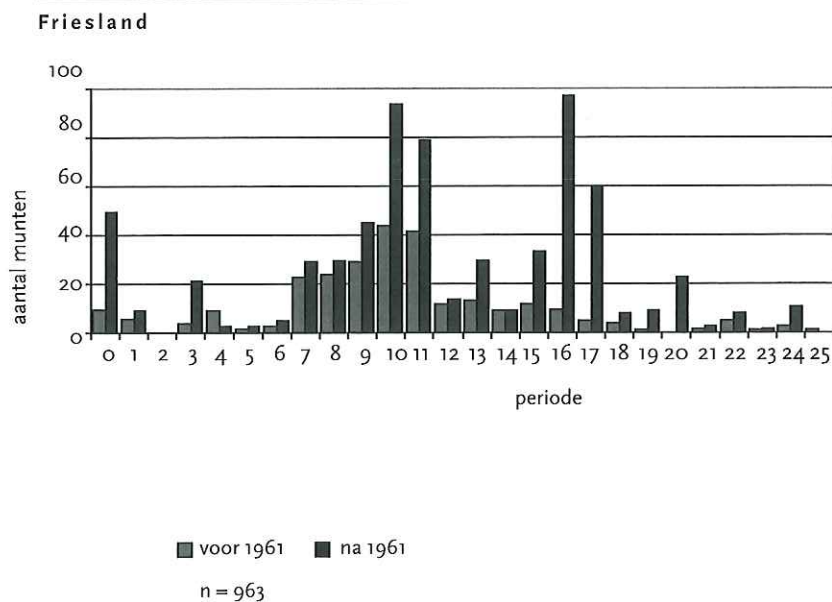


Figuur 11: aantal munten per periode, Drenthe

Groningen



Figuur 12: aantal munten per periode, Groningen



Figuur 13: aantal munten per periode, Friesland

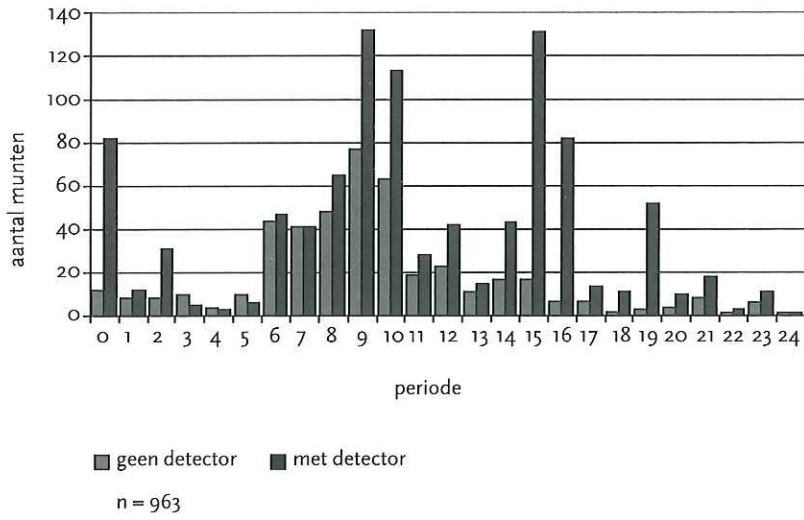
Zeer significant voor Groningen is de toename die zichtbaar is voor de periodes 10–14, dat is de periode tussen 130 en 238; een belangrijk deel van de munten in de categorie ‘nul’ (munten die volgens de procedure van Aarts niet aan een periode toe te wijzen zijn) hoort overigens ook thuis in periode 10 of 11. Direct in aansluiting daarop zijn forse toenames – absoluut en relatief – zichtbaar voor de periodes 15–18. En ronduit spectaculair is de toename voor periode 16, het tijdvak van het Gallische keizerrijk. Daarbij moet echter de kanttekening gemaakt worden dat de barbaarse imitaties zijn toegewezen aan de productieperiode van de originelen. Hoogstwaarschijnlijk werden deze imitaties later geproduceerd. Tot slot: daar waar we tot voor kort slechts enkele 4^e-eeuwse munten kenden uit Groningen, gaat het nu om enkele tientallen. Een vrijwel identiek beeld komt te voorschijn als we de gegevens voor Friesland grafisch reproduceren (zie figuur 13).

Door de grotere aantallen is het voor Friesland mogelijk om aandacht te besteden aan de forse groei in het aantal munten uit de augusteïsche periode, van 4 naar 21. Deze toename was eigenlijk ook al voor Groningen zichtbaar, maar daar ging het slechts om een absolute groei van 1 naar 6 exemplaren. Ook in Friesland is een uitzonderlijke groei zichtbaar voor de periodes 11 en 12 (138–180 na Chr.) en voor de periodes 15–17, rond het Gallische keizerrijk. Onvermeld mag hier ook niet de groei blijven in het aantal 4^e-eeuwse munten.

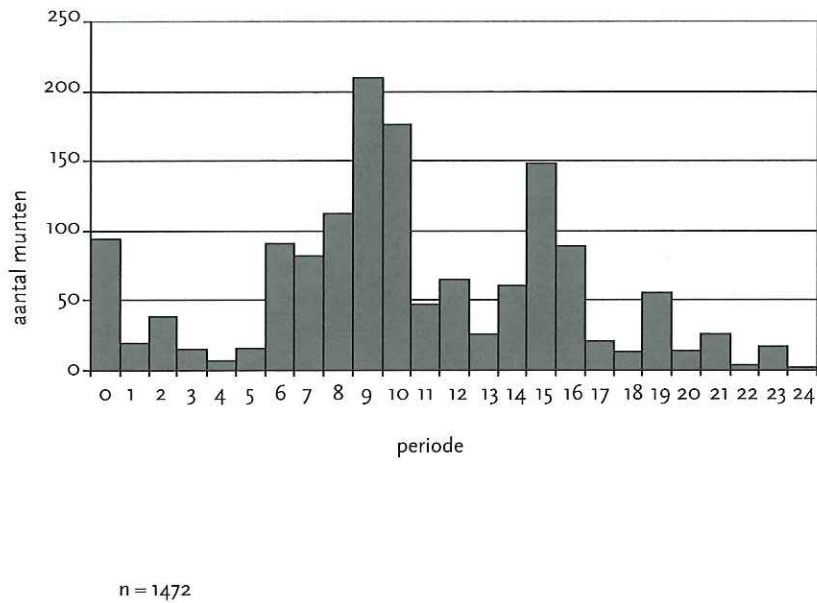
Figuur 14 geeft een beeld van de drie noordelijke provincies in z'n geheel. Op deze grafiek ingaan zou een herhaling van zetten betekenen. Relevanter is het om het onderscheid tussen vóór en ná 1960 te laten vervallen en te kijken naar het huidige muntbeeld (figuur 15). Daar waar het muntbeeld van Van Es te karakteriseren was als een ééntoppige verdeling met het grootste deel van het materiaal gesitueerd in de midden-Romeinse tijd, is nu sprake van een geprononceerde twee- of zelfs drietoppige verdeling. Munten uit de vroeg-Romeinse periode zijn nog steeds zeldzaam, maar die uit de laat-Romeinse tijd niet meer.

Door de introductie van de metaaldetector is in Noord-Nederland:

- 1° Het aantal los gevonden Romeinse munten zeer substantieel toegenomen, met uitzondering van Drenthe.
- 2° Het muntbeeld in de diachrone betekenis van het woord wezenlijk veranderd.



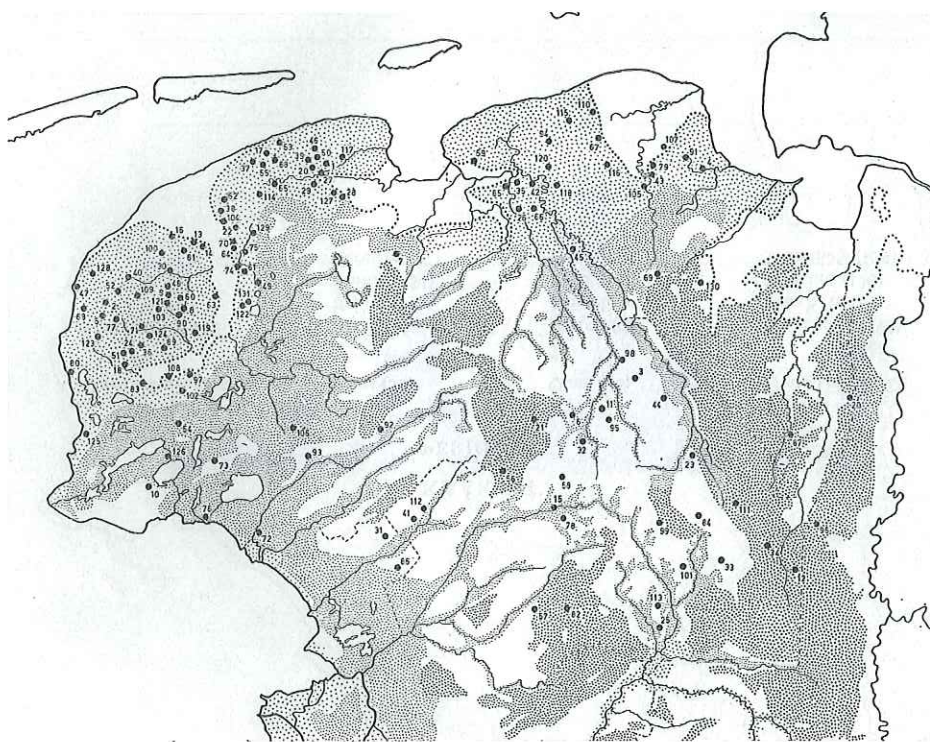
Figuur 14: aantal munten per periode, alle provincies



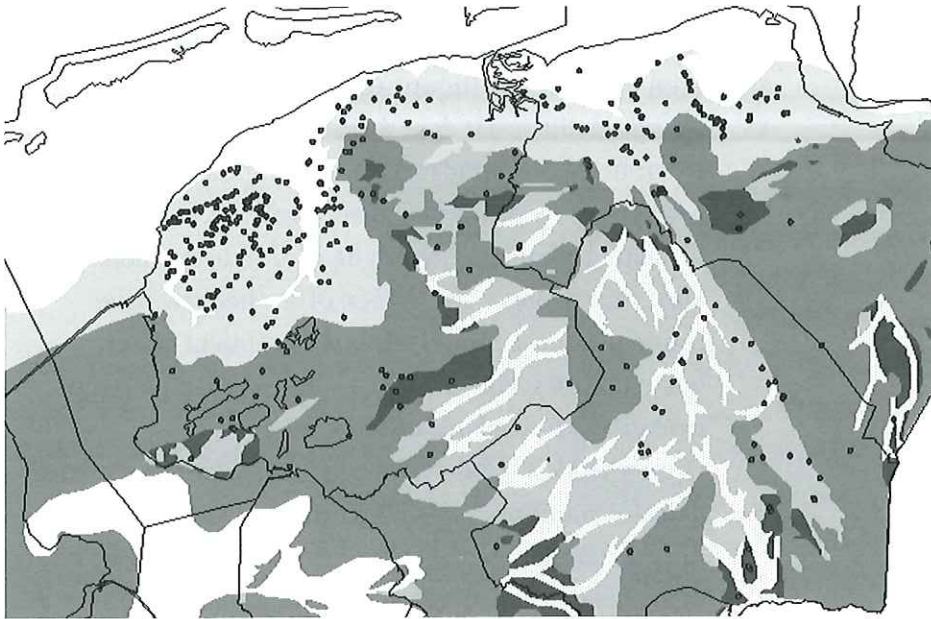
Figuur 15: aantal munten per periode, alle provincies

Verspreiding

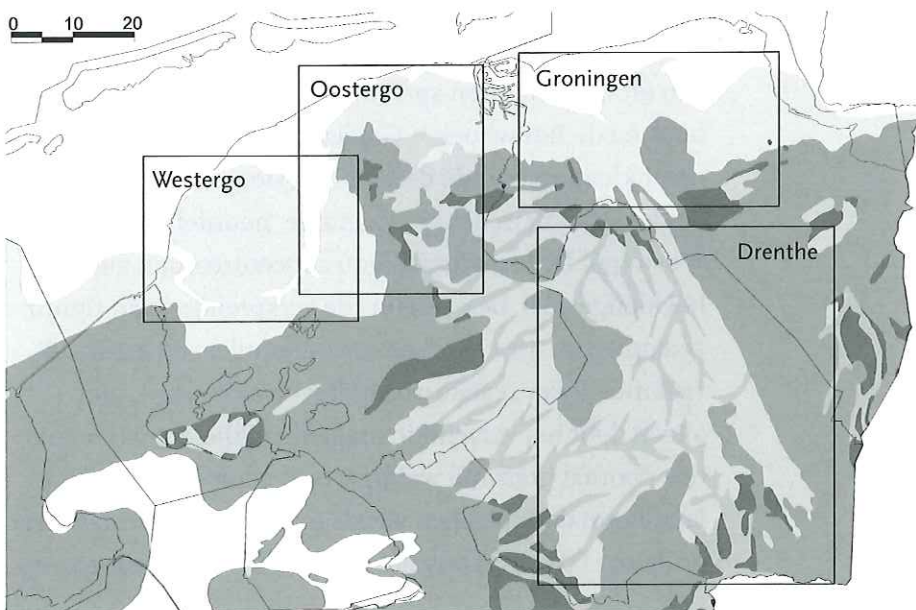
Tot slot moet de vraag beantwoord worden of het muntbeeld niet alleen in chronologische maar ook in ruimtelijke zin is gewijzigd. Hiervoor maak ik gebruik van de mogelijkheden die nieuwe computer-software tegenwoordig biedt. Het is met betrekkelijk eenvoudige middelen mogelijk om de gegevens uit NUMIS te importeren in het programma MapInfo, een geografisch-informatiesysteem.¹² Ook in de studie van Van Es werd aandacht besteed aan de ruimtelijke verspreiding van los gevonden munten (figuur 16). Figuur 17 geeft het verspreidingspatroon dat ontstaat op basis van NUMIS.¹³ Deze figuur heeft echter niet het juiste schaalniveau om de verschillen te bekijken tussen de muntbeelden van vóór en na de introductie van de metaaldetector. Ter verduidelijking worden de deelgebieden Westergo, Oostergo, Groningen en Drenthe apart behandeld (figuur 18). In westelijk Friesland



16: de verspreiding van Romeinse munten in Noord-Nederland, naar Van Es 1960



17: paleogeografische reconstructie van Noord-Nederland in de Romeinse tijd, verspreiding Romijnse munten november 2003 (gegevens NUMIS)

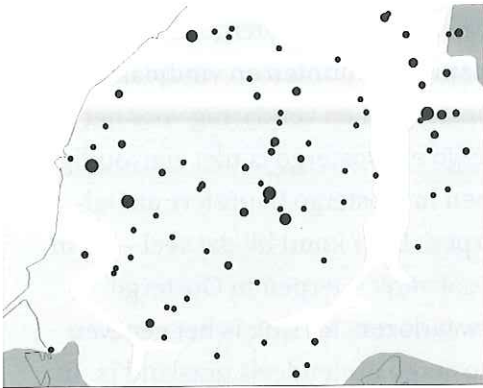


18: paleogeografische reconstructie van Noord-Nederland in de Romeinse tijd, met de vier deelgebieden van de figuren 19–22; herkenbaar zijn de lichtgrijze kweldergebieden van Friesland en Groningen (het terpengebied), het omvangrijke, grijze en donkergrijze, onbewoonde (hoog)veengebied tussen Friesland en Groningen enerzijds en het Drents plateau anderzijds, en het lichtgrijze, met rivierdalen doorsneden Drents plateau

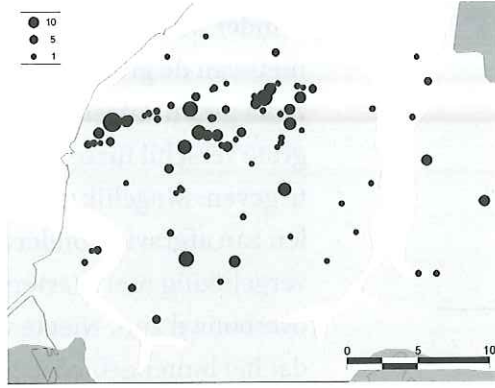
ofwel Westergo zijn de verschillen tussen vondsten gedaan zonder en met detector (figuur 19a en 19b) van tweeërlei aard:

- 1° Overduidelijk is dat door de introductie van de metaaldetector het aantal vondstmunten en het aantal vindplaatsen sterk is toegenomen, zoals afgelezen kan worden uit het aantal en de grootte van de gebruikte symbolen. Daar waar vroeger slechts één of ten hoogste twee munten van een vindplaats of een gehucht of dorp bekend waren, zijn er nu van een reeks van plaatsen hele groepen vondstmunten bekend.
- 2° Opmerkelijk is dat de vondsten gedaan met een metaaldetector stammen uit een gebied dat maar zeer gedeeltelijk overlapt met het gebied waar voor de introductie van de metaaldetector munten gevonden werden. Ook in de verspreiding van 6^e en 7^e-eeuwse gouden munten is een dergelijk patroon herkenbaar en in een eerdere publicatie is de suggestie gedaan dat het onderscheid tussen grasland en akkerland ten grondslag zou kunnen liggen aan dit verschil; men spreekt in Friesland van de Greidhoek en de Bouwhoek.¹⁴ Grasland is gebonden aan het meer kleiige, centrale deel van Westergo, terwijl akkerland voorkomt in de meer zandige, noordelijke kop van Westergo. De terpafgravingen concentreerden zich in het kleiige deel, hetgeen ons de verspreiding van figuur 19a oplevert. Succesvol detectorgebruik is op grasland veel moeilijker realiseerbaar dan op akkerland, niet alleen door het verschil in toegankelijkheid maar vooral ook doordat grasland weinig wordt geploegd. Op akkerland komt door ploegen steeds opnieuw vondstmateriaal omhoog. Dat levert ons het muntbeeld van figuur 19b op.

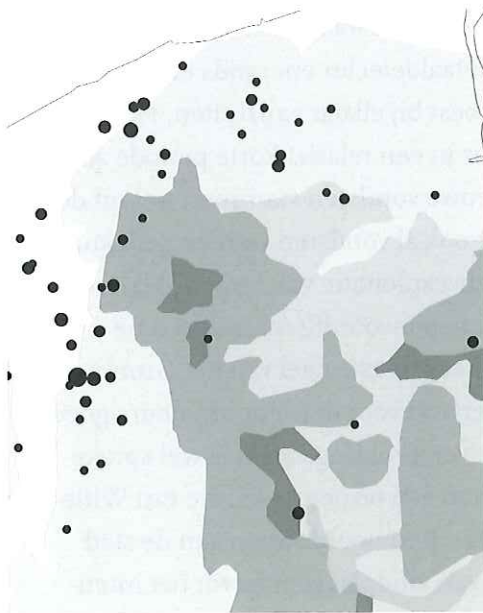
Op het eerste gezicht zou voor het landschappelijk zeer vergelijkbare Oostergo – het gebied ten noorden en ten zuiden van Leeuwarden – hetzelfde beeld verwacht mogen worden: het betreft hier immers ook een terpengebied. Niets is echter



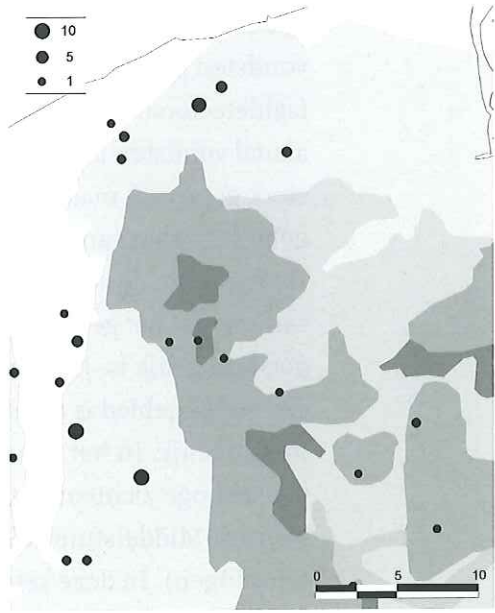
19a: de verspreiding van Romeinse munten in Westergo, gevonden zonder metaaldetector



19b: de verspreiding van Romeinse munten in Westergo, gevonden met metaaldetector



20a: de verspreiding van Romeinse munten in Oostergo, gevonden zonder metaaldetector



20b: de verspreiding van Romeinse munten in Oostergo, gevonden met metaaldetector

minder waar (zie figuur 20a en 20b). In Oostergo zien we niets van de grote groei in aantallen munten en vindplaatsen zoals geconstateerd voor Westergo. Een verklaring voor het grote verschil tussen Westergo en Oostergo is niet eenvoudig te geven. Mogelijk zijn terpen in Oostergo in grotere aantallen aan afgraving onderworpen. Daar komt bij dat veel – en in vergelijking met Westergo ook *meer* – terpen in Oostergo overbouwd zijn. Niet te verwaarlozen, tot slot, is het gegeven dat het buitengebied van Oostergo grotendeels grasland is. In feite moet Oostergo vooral met de Greidhoek van Westergo vergeleken worden. En ook daar was de toename in aantallen munten en in aantallen vindplaatsen niet groot.

Bezien we vervolgens Groningen (figuur 21a en 21b). Eigenlijk betreft het hier het enige gebied waar de verspreiding van vondsten gedaan zónder metaaldetector enerzijds en mét metaaldetector anderzijds het best bij elkaar aansluiten. Het aantal vondsten is weliswaar in een relatief korte periode zeer sterk gegroeid, maar de nieuwe vondsten stammen wel uit de gebieden waar van oudsher ook al vondsten werden gedaan. De regio van de commerciële exploitatie van terpen valt ook samen met het gebied waar tegenwoordig metaaldetectie goed mogelijk is. Immers, het grootste deel van het Groninger terpengebied is als akkerland voor detector-amateurs goed toegankelijk. In het nieuwe verspreidingsbeeld is wel sprake van de hoge zichtbaarheid van één terpenreeks, die van Wittewierum-Middelstum-Kantens (ten noordoosten van de stad Groningen). In deze keten van vindplaatsen wordt het intensieve speuren van één bepaalde detector-amateur/verzameelaar zichtbaar.¹⁵

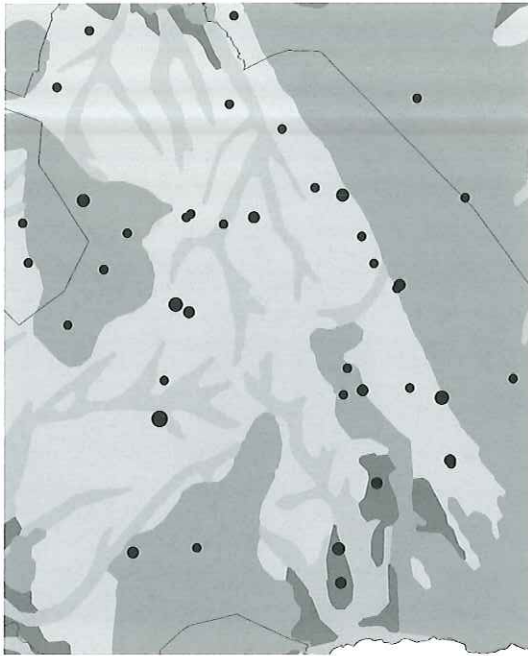
Tot slot wordt de verspreiding van munten in Drenthe (figuur 22a en 22b) gekarakteriseerd door weer een ander patroon. De tweede kaart maakt meteen duidelijk welke invloed de ene vondst van Vries-De Punt heeft op het totaalbeeld. Als we deze problematische vondst even laten voor wat die is, vallen twee dingen op:



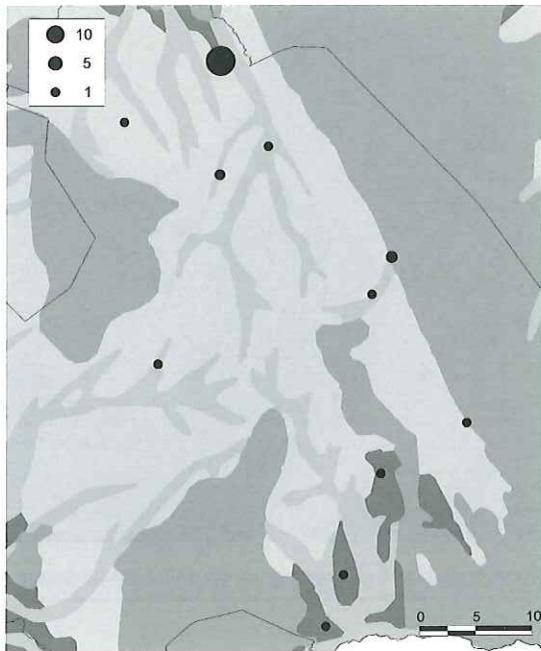
21a: de verspreiding van Romeinse munten in Groningen, gevonden zonder metaaldetector



21b: de verspreiding van Romeinse munten in Groningen, gevonden met metaaldetector



22a: de verspreiding van Romeinse munten in Drenthe, gevonden zonder metaaldetector



22b: de verspreiding van Romeinse munten in Drenthe, gevonden met metaaldetector

- 1° Het aantal vindplaatsen en het aantal munten is door de introductie van de metaaldetector maar in zeer bescheiden mate toegenomen. Drenthe volgt in deze de patronen van (noordelijk) Westergo en Groningen in het geheel niet.
- 2° Daar waar de vindplaatsen van zonder detector gevonden munten vooral liggen op de hogere Pleistocene delen van het landschap én in de veengebieden, liggen de nieuwe detectievondsten – hoe klein het aantal ook is – vooral in de beekdalen. Mijn suggestie is dat de exploitatie van de veengebieden en de ontginning van heidevelden vooral munten heeft opgeleverd van respectievelijk in het veen of in graven gedeponeerde munten. Metaaldetectie heeft mogelijk het topje van een ijsberg zichtbaar gemaakt van munten die in beekdalen gedeponeerd zijn. Van munten die stammen uit nederzettin- gen – als die er al zijn – geven de kaarten geen beeld; deze liggen immers onder de plaggendecken rond de Drentse dorpen. Deze zijn gedeeltelijk overbouwd; en munten uit deze vondstcontext worden daarom eigenlijk alleen gevonden bij opgravingen.¹⁶

De conclusie van mijn betoog is duidelijk. Door de introductie van de metaaldetector is het beeld van de vondsten van Romeinse munten in Noord-Nederland wezenlijk veranderd, in aantal en in diachrone en ruimtelijke spreiding. Met de kanttekening dat sprake is van sterke regionale variatie.

Slot

Aan het slot van dit betoog wil ik buiten mijn expertise treden en een aantal conclusies verbinden aan het nieuwe muntbeeld. Stilzwijgend, en wie weet onterecht, ga ik er vanuit dat ons huidige muntbeeld wel representatief is voor de oorspronkelijke depositie van munten en zelfs voor de oorspronkelijke circulatie ervan. Ik maak daarbij gebruik van de prachtige studie van Aarts naar de circulatie van munten in het Nederlandse rivierengebied en het gebied tussen Maas, Demer en Schelde.¹⁷ Als we figuur 15 hierboven vergelijken met het door Aarts gepresenteerde muntbeeld voor het Nederlandse rivierengebied, is duidelijk dat tussen beide muntbeelden een groot verschil bestaat als het gaat om de periode tot in het tweede kwart van de 2^e eeuw.¹⁸ Daarna echter is sprake van een wezenlijke overeenkomst, zelfs tot het einde van de Romeinse tijd. Dit beeld is goed te verklaren als we met Aarts en anderen constateren dat de muntcirculatie tot 70 vrijwel geheel en daarna voor een belangrijk deel door het militaire apparaat gedomineerd werd én tevens op dat apparaat georiënteerd was. In de loop van de 2^e eeuw lijkt zich dat verhoudingsgewijs te wijzigen ten voordele van een veel bredere maatschappelijke circulatie van munten, dus zelfs ten noorden van de Rijn, en in ieder geval in het terpengebied.

Daar waar de pre-Flavische periode grote verschillen liet zien tussen Noord-Nederland en het rivierengebied, is dat voor een vergelijking tussen Noord-Nederland en het gebied tussen Maas, Demer en Schelde veel minder het geval.¹⁹ Blijkbaar bevonden gebieden ten zuiden én ten noorden van de Rijn – dat wil zeggen in die gebieden waar geen significante, vroege, militaire infrastructuur aanwezig was – zich in een betrekkelijk perifere positie ten opzichte van de circulatie van munten. Dat verandert vanaf de Flavische periode het eerst in het gebied ten zuiden van de rijksgrens, maar zoals we hebben gezien later – in de loop van de 2^e eeuw – ook in het

gebied ten noorden van die grens. Opmerkelijk in deze vergelijking zijn de verschillen tussen Noord-Nederland en het gebied tussen Maas, Demer en Schelde voor de laat-Romeinse tijd, hoewel we moeten beseffen dat Aarts' beeld voor het gebied tussen Maas, Demer en Schelde mede bepaald wordt door de los gevonden munten uit een aantal stedelijke centra zoals Maastricht, Cuijk en Tongeren. Wellicht mogen we in deze context wijzen op de ideeën die er bestaan over de geringe aanwezigheid of zelfs afwezigheid van bewoning in het terpengebied na 330 na Chr.²⁰

Ik hoop in het bovenstaande te hebben aangetoond dat met de introductie van de metaaldetector het Romeinse muntbeeld voor Noord-Nederland zowel in absolute, diachrone als ruimtelijke zin sterk is gewijzigd. Het voorbeeld wijst daarmee op het belang van een voortzetting van een intensieve registratie van nieuwe muntvondsten. Graag nodig ik het nieuwe Geld- en Bankmuseum uit deze taak op zich te nemen; tegelijkertijd doe ik een beroep op alle metaaldetectie-amateurs hun (munt)vondsten te blijven melden!²¹

Noten

- 1 VAN GELDER (1952)
- 2 VAN GELDER (1996)
- 3 VAN DER VIN (1992), VAN DER VIN (1996)
- 4 VAN ES 1960
- 5 Zie de bijdrage van Van Es in deze bundel
- 6 ERDRICH (1996) en HIDDINK (1999)
- 7 VAN DER VIN (1999) in BESTEMAN et al. (1999)
- 8 Voor Romeinse muntvondsten uit het Nederlandse rivierengebied, zie AARTS (2000) 34-35: 44% (n=5547) was met een detector gevonden (stand september 1993). Voor 6de en 7de eeuwse gouden munten uit Friesland, zie BAZELMANS / GERRETS / POL (1998) 39: 25% (n=155) met een detector gevonden (stand midden 1998)
- 9 ARJAANS (1991)
- 10 AARTS (2000) 23, 28 en appendix 1 op blz. 254.
- 11 Deze uitspraak betekent overigens niet dat ze niet uit Noord-Nederland zouden kunnen stammen. Ze zijn niet door de oorspronkelijke vinder gemeld bij het KPK, maar door een persoon die de munten voor zijn eigen verzameling heeft aangekocht. Opmerkelijk is ook dat de vindplaats zich bevindt in een voormalig hoogveengebied. Die vondstlocatie hoeft overigens geen afbreuk te doen aan de authenticiteit van de vindplaats
- 12 Als ondergrond voor de kaarten in de figuren 17 tot en met 22 is Zagwijn's paleogeografische reconstructie voor de Romeinse tijd gebruikt (ZAGWIJN 1991, kaart 8 op de bijlage).
- 13 Bij de figuren 17 tot en met 22 moet de volgende kanttekening gemaakt worden. In NUMIS bevinden zich vindplaatsen, waarvan we de coördinaten redelijk tot goed kennen; er zijn echter ook veel vindplaatsen opgenomen, waarvan we alleen de dorpsnaam kennen. De navolgende ruimtelijke analyses zijn met beide bestanden afzonderlijk uitgevoerd en ik heb geen significante verschillen kunnen constateren. Met het oog op de aantallen heb ik gekozen voor een combinatie van beide soorten vindplaatsen; sommige stippen op de kaart staan dus voor een verzameling van munten die stammen uit één dorp of gehucht. Op het

door mij gekozen schaalniveau is het namelijk niet zo erg dat de vindplaats niet nauwkeurig bekend is. In een nadere studie van de karakteristieken van de plekken van depositie van munten zouden uiteraard alleen die vindplaatsen een rol mogen spelen, waarvan de exacte locatie goed bekend is.

14 BAZELMANS / GERRETS / POL (2002)

15 Met dank aan drs B.J. van der Veen (KPK) die mij hierop wees.

Genoemd fenomeen wijst op een belangrijke beperking van mijn analyse: ik kon om geldige redenen niet beschikken over gegevens over de vinder. Wellicht is het mogelijk om in de toekomst met geanonimiseerde gegevens toch de invloed van individuele amateurs zichtbaar te maken

16 Opmerkelijk is dat recente opgravingen van grote en vondstrijke Romeinse nederzettingen bij Emmen (DE WIT 2003), Midlaren (mondellinge mededeling dr W. van der Sanden), Heeten (Overijssel, mondellinge mededeling dr B. Groenewoudt) geen of slechts een enkele munt opleveren, ook al wordt er intensief gebruik gemaakt van metaaldetectoren. We moeten, met andere woorden, rekening houden met de mogelijkheid dat munten niet of nauwelijks circuleerden in Romeinse nederzettingen op de Oostnederlandse zandgronden (dit in tegenstelling tot het terpengebied?)

17 De vergelijking is verantwoord in die zin dat ook in het door Aarts bestudeerde materiaal een grote hoeveelheid detectorvondsten is opgenomen. Daar in de ons omringende landen sprake is van een zeer gevarieerde professionele omgang met detectorvondsten, moet in toekomstige vergelijkingen altijd meegewogen worden in hoeverre metaaldetectie heeft bijgedragen aan het vondstbeeld. Numismaten zouden in mijn ogen moeten besluiten bij elk histogram het percentage detectorvondsten aan te geven.

18 Vergelijk AARTS (2000) figuur 3.10a

19 Vergelijk AARTS (2000) figuur 5.19

20 Zie BAZELMANS (1999)

21 Mijn dank gaat uit naar Arent Pol en Bouke-Jan van der Veen; beiden leverden commentaar op een eerdere versie van dit essay. Tevens wil ik Wim van Es bedanken voor zijn geïnspireerde en inspirerende optreden als referent.

- J. G. AARTS *Coins or money? Exploring the monetization and functions of Roman coinage in Belgic Gaul and Lower Germany 50 BC-AD 450* (Amsterdam 2000)
- J. ARJAANS *Terpafgravingen in Friesland Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 75 (1991) 45-55
- J. BAZELMANS *Het laat-Romeinse bewoningshiaat in het Nederlandse kustgebied en het voortbestaan van de Friezen-naam Jaarverslagen van de Terpenvereniging* 83 (1999) 11-70
- J. BAZELMANS / D. A. GERRETS / A. POL *Metaaldetectie en het Friese koninkrijk. Kanttekeningen bij de centrumfunctie van noordelijk Westergo in de vroege Middeleeuwen De Vrije Fries* 78 (1998) 9-48
- M. ERDRICH *Rom und die Barbaren. Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze seit der späten römischen Republik bis zum Gallischen Sonderreich* (Amsterdam 1996)
- W. A. VAN ES *De Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies: een periodisering der relaties* (Groningen 1960) =Scripta Academica Groningana 1
- H. E. VAN GELDER *Muntvondsten. Het belang van registratie Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 6s.V3 (1952) 93-96
- H. E. VAN GELDER *Behandeling van muntvondsten De Beeldenaar* 22 (1998) 69-74
- H. A. HIDDINK *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser: 1ste eeuw voor – 4de eeuw na Chr.* (1999 Amsterdam)
- J. P. A. VAN DER VIN *Die Fundmünzen der römischen Zeit in den Niederlanden, Abt. I: Provinz Friesland* (Berlin 1992)

J. P. A. VAN DER VIN *Die Fundmünzen der römischen Zeit in den Niederlanden, Abt. II: Provinzen Groningen, Drenthe, Overijssel, Flevoland* (Berlin 1996)

J. P. A. VAN DER VIN Roman coins from Wijnaldum *The excavations at Wijnaldum: reports on Frisia in Roman and Medieval times, I* J. C. BESTEMAN e.a. eds (Rotterdam 1999)

M. J. M. DE WIT *Een definitief archeologisch onderzoek langs de Frieslandweg te Emmen, gemeente Emmen (Dr.)* (Groningen 2003) =ARC-Publicaties 64

W. H. ZAGWIJN *Nederland in het Holoceen* ('s-Gravenhage 1991)

Scripta Academica Groningana

DE ROMEINSE MUNT
VONDSTEN
UIT DE DRIE
NOORDELIJKE PROVINCIES

EEN PERIODISERING DER RELATIES

DOOR

W. A. VAN ES

J. B. WOLTERS GRONINGEN

W.A. van Es

Toen professor A.N. Zadoks-Josephus Jitta in 1959 bij mijn doctoraal examen aan de Universiteit van Groningen de scriptie aanviel die ik in haar opdracht over de Romeinse muntvondsten uit onze drie noordelijke provincies geschreven had, sprongen de twee andere examinatoren, de hoogleraren C.E. Visser (oud-historicus) en H.T. Waterbolk (archeoloog), onmiddellijk voor mij in het krijt. Waar het precies over ging, weet ik niet meer – ik meen over de vraag of het met opzet verbergen van een muntschat, danwel het per ongeluk niet meer ophalen het belangrijkste is. Het debat tussen de examinatoren duurde lang. Ik hield mij natuurlijk muisstil, want in dit geval werkte de tijd in mijn voordeel. Totdat mevrouw Zadoks, enigszins in het nauw gedreven uitriep: “Wie doet hier nu eigenlijk examen?!” waarna de aandacht zich tot mijn spijt weer op de kandidaat richtte.

Het voorval herinnert ons aan de initiërende rol die mevrouw Zadoks een halve eeuw geleden in het onderzoek van de Romeinse munten in ons land heeft gespeeld. Zij stond aan het begin van een Nederlandse archeologisch-numismatische traditie waar wij nog – of: weer – middenin zitten. Collega Bazelmans sluit zich bij deze traditie aan, zoals blijkt uit de verwijzing in de titel van zijn belangwekkende voordracht naar mijn oude scriptie. Zijn methodische kanttekeningen hebben echter betrekking op een *nieuwe* periodisering der relaties. En inderdaad, alleen al de zeer grote kwantitatieve vermeerdering van het vondstmateriaal roept om hernieuwde bestudering. Toch zijn ook nu nog *relaties* doel van het onderzoek.

Iedereen begrijpt dat het hier gaat om de banden tussen de Germaanse stammen van Noord-Nederland en de Romeinen. Bij welk van de beide partijen men het initiatief legt, bij de superieure Romeinse cultuur of bij de vitale Germanen, is een zaak van persoonlijke voorkeur. Het maakt echter wel uit voor hoe het thema wordt ingevuld. Romeinse muntvondsten bergen een zo veelzijdige historische informatie in zich, dat men er veel verschillende kanten mee uit kan.

Mijn scriptieonderzoek was, in eigen woorden, een “archeologisch-historische bewerking”. Dat wil zeggen de munten werden als archeologische vondsten beschouwd, die in een historisch kader moesten worden geplaatst. Deze onderzoeks-orientatie is nog volop aanwezig. Wij vinden haar in exemplarische vorm terug in de dissertatie van de nu Nijmeegse hoogleraar M. Erdrich, *Rom und die Barbaren* (2001). Erdrich heeft de archeologisch-historische benadering tot perfectie gevoerd. Hij maakt een typologisch-chronologische analyse van alle Romeinse importen – waaronder de munten – uit een groot gebied (Nederland boven de Rijn, Nedersachsen en Schleswig-Holstein) en heeft daarna dit vondstmateriaal “in seinen historischen Kontext eingeordnet und die Frage nach den Ursachen seiner Anwesenheit jenseits der Reichsgrenzen gestellt” (p. 137). Hij onderscheidt afzonderlijke importstromen (er was geen continue stroom), localiseert die en zoekt een historische verklaring. Daarbij legt hij de nadruk op het moment van import, niet op dat van de depositie – dat veel later kan zijn – en bemoeit zich dus niet met eventuele inheemse circulatie.

De munten komen er bij Erdrich niet bekaaid af, wèl bekijkt hij de zaak per definitie van de Romeinse kant. Twee op munten gebaseerde gevallen kunnen als voorbeeld dienen. Een kleine concentratie van Tiberische tot Claudische asses en dupondii in Friesland wordt verklaard uit het feit dat het gebied van de Frisii – dat zijn de huidige provincies Noord-

Holland en Friesland – tot 47 n.C. deel uitmaakten van het Imperium Romanum. Het tweede voorbeeld betreft de toevloed uit de tijd van de Gallische keizers. Op grond van een overmaat aan munten van de Gallische keizers zelf in Friesland, deels in tegenstelling tot munten van de gelijktijdige officiële keizers elders, suggereert Erdrich dat de *ingentia auxilia Germanorum*, die volgens de historische bronnen aan Gallische kant streden, eerder uit Fries gebied afkomstig waren dan – zoals voorheen aangenomen – uit Midden-Duitsland (p. 133-135). Het belang van Erdrichs studie is niet snel te overschatten. Zo blijkt, bijvoorbeeld, juist de gecombineerde analyse van de munten en de overige Romeinse importen vruchtbaar. Ik teken hierbij aan dat wij in 1959 al beschikten over de studies van W. Glasbergen over de terra sigillata uit Groningen en Drenthe (1943, 1945). Voor Friesland kon men bij Boeles terecht. Glasbergen is een van mijn grote voorbeelden geweest en mijn *Periodisering der relaties* is dan ook geen toevallige allusie aan zijn *Periodisering van de Romeinse occupatie* uit 1947.

Het is jammer dat Erdrich er aan het einde van de 3e eeuw mee ophoudt. Hopelijk wordt zijn werkwijze ook spoedig op de 4^e eeuw toegepast, zeker nu dankzij de detectoramateurs juist de ‘waardeloze’ 4^e-eeuwse bronzen muntjes relatief zo sterk in aantal zijn toegenomen. Een andere, voor ons doel belangrijke studie is de dissertatie van J.G. Aarts (2000, Vrije Universiteit), dit ondanks het feit dat hij zich niet over de Romeinse *limes* heeft gewaagd. Overigens lag dat oorspronkelijk wel in de bedoeling, maar voor de uitwerking daarvan ontbrak uiteindelijk de tijd. Aarts’ onderzoek heeft betrekking op, ondermeer, het Midden-Nederlandse rivierengebied, Romeins contactvlak voor Noord-Nederland. Bij hem staat centraal de vraag hoe de autochtone bevolking van de Romeinse provincies Germania Inferior en Gallia Belgica het gemunte Romeinse betaalmiddel hebben gebruikt. Was dat

geld of bleven het *munten*, zoals al in de titel *Coins or money?* wordt aangekondigd. Daarmee verschuift het onderzoeksperspectief van de historische naar de cultureel-antropologische kant. De aandacht gaat veel minder uit naar de (allochtone) Romeinen dan naar de inheemse bevolking, die daarmee van object van Romeinse ‘invloed’ wordt tot subject van eigen handelen.

Aarts' *opus magnum* komt – in een paar zinnen samengevat – op het volgende neer. Muntgeld werd in het rivierengebied kort voor het begin van de jaartelling door het Romeinse leger geïntroduceerd. Aanvankelijk werd het alleen in en bij de legerplaatsen als geld gebruikt. Door de contacten met het leger verspreidde het zich snel onder de plaatselijke bevolking, “tot in het verste boerengehucht”. Deze gebruikte het echter voor eerst niet als geld, maar als kostbaarheden – eigenlijk ook een soort betaalmiddel – in haar traditionele uitwisselingsnetwerken waarin ook de hogere machten waren opgenomen. Vanaf het midden van de 1^e eeuw ontwikkelt zich op beperkte schaal in de steden en stadjes een markteconomie waarin de munten als geld functioneren (monetarisering). Ook in de bloeitijd van de Pax Romana blijven de munten echter voor een belangrijk deel in de rituele sfeer gebruikt worden. Aan deze situatie maken de Germaanse invallen van de 3^e eeuw een eind. Daarna keert op zijn best een toestand als in het begin van de Romeinse tijd terug. Met andere woorden: er was een eigen, inheems geldcircuit.

Een van de interessantste beelden die Bazelmans ons biedt, is dat waarin de muntogrammen van het rivierengebied en Noord-Nederland met elkaar vergeleken worden. Er is een groot verschil in absolute aantallen: in het rivierengebied ca. 9000 tegenover ca. 1500 in Noord-Nederland. Maar dat de twee curves in grote lijnen gelijk verlopen is een grote verrassing. Dezelfde toppen: in het begin, ten tijde van de Pax Romana, het Gallische Rijk en onder de Constantinisch-

Valentiniaanse restauraties. Gelden de conclusies van Aarts soms ook voor de zone buiten de grens? Het zou niet verbazen. Dan hebben dus ook onze Germanen de Romeinse munten vooral in de eigen cadeau-netwerken gebruikt, en in het verkeer met hun goden. Daarnaast misschien – maar dan ongetwijfeld op nog kleinere schaal dan in het rivierengebied omdat eigen markten ontbraken – in het economisch verkeer met de Romeinen.

De huidige curve voor Noord-Nederland wijkt niet wezenlijk af van die uit 1960, ondanks de toename van het aantal munten. Alleen de top in de tweede helft van de 3^e eeuw ontbrak nog, maar de Gallische keizers waren toen plaatselijk al door twee schatvondsten vertegenwoordigd. Zadoks zei het al: “Een niet te kleine greep uit een muntcomplex weerspiegelt al de samenstelling ervan”. Overigens wordt de vergelijking tussen vroeger en nu bemoeilijkt door de eigengereide vormgeving van mijn diagrammen. Die doen met hun verticale tijd-as denken aan pollendiagrammen en dat is niet toevallig. Pollendiagrammen stonden destijds als symbolen van exacte wetenschap in Groningen in hoog aanzien. Ik had de verwachting dat dit soort muntdiagrammen – waarin de verhouding tussen aantal munten en tijdsverloop wordt uitgedrukt – op den duur als ‘numismatische streekdiagrammen’ zouden kunnen dienen, maar het liep anders af. Voor zijn studies over de Romeinse muntvondsten van Noord-Brabant en Zeeland maakte collega J.S. Boersma er nog gebruik van, maar inmiddels bedient iedereen zich al lang weer van gewone staafdiagrammen: volgens Aarts minder verwarrend bij het vergelijken van muntcomplexen (p. 28). Dat de tijds-eenheden daarin (in de keizertijd) variëren van 10 tot 41 jaar, zou geen bezwaar zijn.

Bazelmans gaat in zijn beschouwing nader in op de archeologische kant van de muntvondsten. Hij legt de nadruk op de

analyse van de *vondstomstandigheden* (waar en hoe gevonden) en van de *post-depositionele processen*, die de trefkans van muntvondsten beïnvloeden. Daarachter kan toch ook een speciale belangstelling bespeurd worden voor het denken en handelen van de inheemse bevolking zelf. Dat denken en handelen bepaalde namelijk of, en zo ja hoe de munten in de grond kwamen: de eigenlijke depositie. De depositie is uit de vondstomstandigheden af te leiden – theoretisch tenminste, want juist bij munten valt dat nogal eens tegen omdat de herkomstgegevens vaak summier zijn. Uit de depositie tenslotte kunnen conclusies worden getrokken over het (rituele) doen en laten van de oorspronkelijke actoren, waarmee de cirkel gesloten is.

Het belang van een systematische en zorgvuldige analyse van de archeologische factoren kan niet voldoende worden onderstreept. Natuurlijk zijn er praktische bezwaren. Van het gros van de munten is hoogstens een vindplaats bekend. De invloed van post-depositionele factoren op de trefkans is niet te berekenen, zelfs lastig te schatten. In individuele gevallen is het vaak moeilijk te zeggen welke overweging er oudtijds toe heeft geleid dat wij de munt nu hebben kunnen vinden. Is een schatvondst verborgen of geofferd? Een munt uit een terp is een vondst uit een nederzetting, maar: is hij daar verloren, verborgen voor eigen gebruik of is het ook een offer? Toch zijn er vooral als men ook de landschappelijke context in beschouwing betreft goede – en nieuwe – mogelijkheden. De kersverse dissertatie van D.R. Fontijn, *Sacrificed landscapes* (2002), kan ons daarbij tot voorbeeld strekken, ook al gaat die studie over de Bronstijd.

Onlangs hebben Bazelmans, Gerrets en Pol zich bezig gehouden met de vroeg-Middeleeuwse goudvondsten, waaronder munten, uit Noord-Nederland. Zij hebben die onder de toets van de archeologische vondstcritiek gesteld om na te gaan of

de op het oog opvallende concentratie in Noord-Westergo 'representatief' is. Hier ligt de focus geheel op de vergelijking van Friese regio's, op de onderlinge relaties dus, en niet op die met de herkomstgebieden van de importen. De Romeinse muntvondsten bieden vast ook vergelijkbare mogelijkheden, maar de relatie met de Romeinen zal wel voorop blijven staan. Bijvoorbeeld: in de Drentse curve is de 4^e eeuw relatief sterk vertegenwoordigd, tenminste als men de munten van Vries / De Punt als Drentse vondsten accepteert. Daarin manifesteert zich toch vooral de nauwe aansluiting van de Noord-Nederlandse zandgronden bij het rivierengebied in deze tijd. Voor een vergelijking van individuele vindplaatsen is het vondstmateriaal ondanks alle detectorsuccessen zeker nog te gering. Een minimum van 20 munten is nodig wil een site opgenomen kunnen worden in een statistische bewerking volgens Aarts, en dat haalt (bijna) geen enkele vindplaats in Noord-Nederland.

De bestudering van Romeinse vondstmunten is thans in ons land intensiever en gevarieerder dan ooit. De onderzoeksorientaties verschillen, maar conflicteren niet. Het is hun combinatie die de beste resultaten belooft.

Wij zouden bij alle archeologische geweld de numismatische component in het onderzoek bijna vergeten. Evenals Bazelmans ben ik archeoloog en op numismatisch gebied altijd aangewezen op de kennis en de expertise van de specialisten van het Penningkabinet. Zonder de hulp van J. Evers had ik destijds mijn scriptie niet kunnen schrijven. Het Penningkabinet heeft in het muntonderzoek in Nederland al meer dan een halve eeuw een centrale plaats ingenomen. Het is behalve als wetenschappelijke instelling ook onmisbaar als centrum voor de documentatie van de Nederlandse vondstmunten. Dat is nu zo, getuige het werk van Van der Vin en Pol. Het was al zo in de dagen van Zadoks en Van Gelder. Hopelijk – en nu eindig ik zoals Bazelmans begon – zal het zo blijven, ook als het Penningkabinet als zelfstandige instelling is opgehouden te bestaan.

COLOFON

47

De Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies. Methodische kanttekeningen bij een nieuwe periodisering der relaties werd in 2004 gezet uit de Scala en uitgegeven door Geld- en Bankmuseum, Utrecht

Redactie: Arent Pol

Grafische vormgeving: Zeno Design

Op het omslag: bronzen Van Gelder-penning, in 2000 ontworpen door Elisabeth Varga (foto Ed Brandon)

ISBN 90-73882-16-8

© 2003

J. Bazelmans / Stichting Nederlandse Penningkabinetten /
Geld- en Bankmuseum, Utrecht

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher

